

Szilágyi Ágnes Judit – Racs Marianna Katalin

Portugália a demokratikus konszolidáció kezdeti szakaszában Natália Correia és António de Spínola kezdeti nézetei, 1974. április-szeptember

Portugáliában az 1970-es évtized történetét éles választóvonalként bontja ketté az a meghatározó eseménysor, melynek szimbóluma 1974. április 25-e lett. Lisszabon szép, 1962 és 1966 között épült függőhídja – korábban csak Salazar-hídként emlegették – ma nevében őrzi a nap emlékét, mikor a szegfűs forradalom kirobbant. Történetét, közvetlen következményeit a magyar olvasóknak sem kell részletebben bemutatni.¹ Ismert tény, hogy ekkor ért véget a XX. század legkitartóbb személyi diktatúrája, a portugál tekintélyuralmi rendszer, a *marcelizmus*² hajló *salazarizmus*³, s ezzel a lisszaboni politika radikálisan új irányt vett.

A rendszerváltozásoknak gyakran sajátossága – ahogy magunk is tapasztalhatunk 1989 körül – hogy előkészítésük során együtt munkál a korábbi struktúra *belső* eróziója a *külső* bomlasztó tényezőkkel, és a régi politikai elit az átalakuláskor nem tűnik el nyomtalanul a közélet színpadáról. Ennek megfelelően a portugál forradalom szereplői között is voltak olyanok, akik korábban a diktatúra gépezetét működtették, de olyanok is, akik, legalább szellemileg, eszmeileg igyekeztek kívül helyezkedni a diktatúrán, ha fizikailag nem is hagyták el az országot. Ebből a pozícióból – direkt vagy indirekt módon – sürgették, tevékenységükkel előkészítették a változást. Írásunkban e két csoport egy-egy reprezentánsának szövegeit vetjük össze, és e források alapján – terjedelmi okokból itt csupán vázlatosan – bemutatjuk a forradalmat követő időszak portugál politikai életének legfontosabb problémaköreit.⁴

¹ A korabeli hazai sajtó részletesen ismertette az 1974-es portugáliai eseményeket. Továbbá a forradalom 25. évfordulójának évében megjelent egy összeállítás Helena Pinto JANEIRO és SZILÁGYI Ágnes Judit szerkesztésében *Euro-Portugália* címmel a Beszélő 1999. decemberi számában (25-58.). Az utóbbi években politológiai szemszögből vizsgálta a portugáliai rendszerváltást első sorban SZILÁGYI István. Tőle ld. a *Portugália – félperifériás modernizáció és rendszerkonszolidáció*, illetve *Hivatásos katonából „professzionális” demokrata* című tanulmányokat. In: U.ő. *Portugália és Spanyolország – történelem és politika a 20. században*, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2006. 124-187. és *„Hajnalhasadás áprilisban” – A Fegyveres Erők Mozgalma és a szegfűk forradalma Portugáliában*. In: U.ő. *Európa és a mediterrán világ*, Áron Kiadó, Budapest, 2009. 120-141. José Hermano SARAIVA néhány oldalt szentel a kérdésnek nemrégiben magyarul is megjelent *Portugália rövid története* című kötetében (Equiter, Budapest, 2010. 339-350.).

² A portugál Új Állam (*Estado Novo*) Marcelo Alves Caetano-ról (1906-1980) elnevezett folytatása, amit irányítói hivatalosan Szociális Államként (*Estado Social*) emlegettek. Caetano 1968-1974-ig volt az Államtanács elnöke, miniszterelnök.

³ Névadója António de Oliveira Salazar (1889-1970) az Új Állam létrehozója, évtizedeken át központi alakja, miniszterelnök-diktátor 1932-1968-ig.

⁴ Tanulmányunk szerkesztett változata annak az előadásunknak, mely elhangzott Az 1970-es évek a Mediterráneumban címmel, 2009. október 16-án Veszprémben rendezett tudományos konferencián.

A diktatúra belső (katonai) elitjéből indulók csoportját jelen esetben a rendszerváltás emblematikussá vált figurája, *António de Spínola* (1910-1996) képviseli. A tábornok fényes pályát futott be a salazari Új Állam szolgálatában. Ennek betetőzéseként 1968 és 1973 között Bissau-Guinea katonai kormányzója, majd a vezérkari főnök helyettese lett. Azonban 1970-től kezdve – mikor a rendszer politikai tartathatlansága egyre nyilvánvalóbbá vált – évente megjelenő elméleti munkáiban mind határozottabban figyelmeztetett a birodalom átalakításának szükségességére.⁵ A *Portugal e o Futuro* (Portugália és a jövő) című 1974 februárjában publikált kötete – melyben a gyarmatbirodalom föderális átalakítását javasolta – a forradalmi események katalizátora lett. A tábornok maga pedig a szegfűs forradalom kezdeti szakaszának integráló, vezető személyisége, aki a felkelést követően „a Fegyveres Erők Mozgalma (MFA) felhatalmazásával, a Marcelo Caetano részéről is elfogadott tárgyalópartnerként [...] az Államtanács elnökétől hivatalosan átvette a hatalmat.”⁶ Amit csupán néhány hónapig sikerült megtartania, 1974. április 25-től szeptember 28-ig – tehát az általunk vizsgált átmeneti időszakban – Portugália köztársasági elnöke volt. 1975 márciusában sikertelen kísérletet tett a hatalom újbóli megragadására, ezután azonban végleg kisodródott a politikai játéktérrel.

A másik személyiség a napi hírekben, a történetírásban kevesebb figyelmet kapott korábban, és Magyarországon szinte teljesen ismeretlen, ugyanakkor irodalomtörténeti jelentősége miatt, alkotásai és érdekes karaktere miatt – főként az utóbbi évtizedben – több luzitanista is foglalkozott életműve kutatásával, elemzésével, ismertetésével.⁷

Natália Correia (1923-1993) portugál költő, újságíró, irodalomszervező és kora társadalmi folyamataira aktívan reflektáló gondolkodó, a XX. század második felében a liszaboni kulturális közélet meghatározó alakja volt. Az Azori-szigeteken született, és bár fiatal korától Liszabonban élt, életműve egyik fő motívuma a szülőföld iránt érzett ragaszkodás, szeretet. Édesanyja révén korán megismerkedett a festők, írók, zenészek világával, és ezzel együtt jelentős műveltségre tett szert.⁸ Költői pályája az 1940-es években bontakozott ki, 22 évesen publikálta első versét, és ekkor lett az egyik legfontosabb portugál rádióállomás, a *Rádio Clube Português* újságírója. Ettől kezdve jelenléte a sajtóban folyamatos, ez válik elsődleges fórumává. Az újságok hasábjain párhuzamosan fejti ki irodalmi és közéleti aktivitását. Kapcsolat fűzi az Új Állam ellenzékéhez, 1945-ben ismerkedik meg például Mário Soaresse⁹ (1924), akivel

⁵ *Por uma Guiné melhor* (1970), *Linha de acção* (1971), *No caminho do Futuro* (1973), *Portugal e o Futuro* (1974)

⁶ REIS, António: Az 1974-es szegfűs forradalom, Beszélő 39. szám, 1999. december

⁷ DINIS, António P.B.: *Friedrich Nietzsche e Natália Correia: dois espíritos livres* IN: *Portugal-Alemanha-Brasil. Actas do VI Encontro Luso-Alemão / 6. Deutsch-Portugiesisches Arbeitsgespräch*, CEHUM (Col. Hespérides 14), Braga, 2003. I. köt. 169-187. RACS Marianna Katalin: *Natália Correia: Literatura e política. A ideia de revolução e a figura da „Mulher da Liberdade”*. Öt Kontinens 2011/1, ELTE, Budapest, 2012. 209-231.

⁸ ALMEIDA, Ângela: *Retrato de Natália Correia*, Círculo de Leitores, Lisboa, 1994, 22-25.

⁹ Mário Soares a szocialista párt egyik alapítója 1973-ban, majd a demokratikus konszolidáció idején többször miniszterelnök. 1986-1996-ig a Portugál Köztársaság elnöke.

mély baráti viszonyt alakít ki. Személyes ismerősei José Norton de Matos (1867-1955) és Humberto Delgado (1906-1965), akik mint ismeretes, vették a bátorságot, hogy 1949-ben illetve 1958-ban az ellenzék jelöltjeként lépjenek fel a köztársasági elnök-választáson a Salazar-rezim hivatalos jelöltjével szemben.

Natália Correia korai alkotásai révén hamar berobbant az irodalmi köztudatba, és elismertségét az 1950-1960-as években megjelent írásaival csak tovább fokozta. Írt verseket, drámákat, esszéket, és 1948-tól egyre határozottabban fejtette ki politikai álláspontját, amit később így interpretált: „Az én politikai érdeklődésemnek semmi köze a hatalomhoz. Felelősségem annyi mint bármely költőnek: a világ formálása.”¹⁰ Correia sosem titkolta, hogy szemben áll a salazari majd a Caetano-féle rezsimmel. Cikkeit, akárcsak könyveinek terjesztését többször betiltották. A szabadság elkötelezett híveként, közéleti szerepvállalása révén is tabunak számító, kényes kérdéseket feszegetett, rámutatott például a nők nehéz és hátrányos társadalmi helyzetére – női intellektuélként Portugáliában egyébként is messze meghaladta korát.

Az 1960-1970-es években Natália Correia lisszaboni lakása sajátos szellemi találkozóhelyé, egyfajta irodalmi-közéleti szalonná vált.¹¹ Ebben az időben Correia nagyon termékeny alkotói korszakát élte, rengeteget publikált, közben többször került összetűzésbe a cenzúrával. 1966-ban betiltották az általa szerkesztett *Antologia de Poesia Portuguesa Erótica e Satírica* (A portugál erotikus és satirikus költészet antológiája) című kötetet valamint 1967-es drámáját (*A Pécora* vagyis A bestia címmel), majd a szerzőt 1970-ben három év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Írói tevékenységét tehát sem Salazar, sem utódja cenzúrája nem kímélte, távolságtartása, sőt szembenállása a diktatúrával egyértelmű volt, és csak egyre erősödött.

Correia 1971 decemberében barátaival megnyitotta *Botequim* nevű bárját, mely aztán egészen az 1990-es évekig Lisszabon legmeghatározóbb értelmiségi fóruma lett. Irodalmi programokkal indult, és fokozatosan vált a kulturális és politikai élet fontos eseményeinek színhelyévé. Költők, zenészek, festők – művészek és barátaik, – portugálok és külföldiek találkoztak itt rendszeresen.¹² 1974. április 25-ét követően a hely végképp inkább politikai fórummá változott: a szegfűs forradalmat előkészítő tisztek, azaz a Kapitányok Mozgalmának tagjai közül többen, főleg a Kílencesek Csoportja (*Grupo dos Nove*), az MFA mérsékeltjei, Ernesto Melo Antunes (1933-1999) vezetésével gyakran összegyűltek a *Botequimben*. A vendégkör politikai sokszínűsége harmonizált Natália Correia nyitott szellemiségével, aki igyekezett megőrizni elfogulatlanságát a különböző irányzatok között, és tartotta magát a független értelmiségi és bártulajdonos pozíciójához.¹³

António de Spínola és Natália Correia 1974-es gondolatainak illetve a korabeli eseményeknek a felidézéséhez eltérő jellegű forrásokat használtunk. A tábornok

¹⁰ BRUM, Eduardo Jorge: *Entrevista com Natália Correia* In: SIGNO- Jornal de Letras e Artes, 1986, Nr. 189. 20. (a portugál eredetiből idézett szövegrészeket saját fordításunkban közöljük).

¹¹ ALMEIDA: 36-39.

¹² DACOSTA, Fernando: *A Natalidade de Natália* In: *Natália Correia - 10 anos depois*, konferencia anyag, Universidade do Porto - Faculdade de Letras, Porto, 2003. 10-11.

¹³ DACOSTA: 10-11.

részéről nyilvánosságnak szánt beszédek és interjúk szövegét, melyeket az exelnök 1975 márciusa – sikertelen puccsa, elvetélt visszatérési kísérlete – után, már emigrációban gyűjtött össze egy kötetbe.¹⁴ „Ez a könyv kettős készítés nyomán született – írja bevezetőjében Spínola. – Egyrészt külső hatásra, mely a hozzám érkező levelek ezreiben jut kifejezésre, ezeket Portugáliából vagy a világnak olyan távoli pontjairól küldték, ahol portugálok élnek, és arra kérnek, hogy adjam közre beszédeimet, előadásaimat, melyeket köztársasági elnökségem, majd száműzetésem idején tartottam, lévén, hogy ez utóbbiak nagy része ismeretlen azok számára, akik - 1975. november 25-ig - csak marxista interpretációjú tényekről és véleményekről szerezhettek tudomást. A másik készítés belső jellegű, a szerző lelkiismeretének parancsa, aki elkerülhetetlen morális kötelezettségének tesz eleget, mikor feltárja az igazságot honfitársai előtt azokkal a körülményekkel kapcsolatban, melyekben a sokat ígérő április 25-i forradalom kibontakozott.”¹⁵ Két dologra is felfigyelhetünk a bevezető sorok kapcsán, de az egész publikált anyagra vonatkoztathatóan. Egyrészt Spínola antimarxista beállítottságára, amit finoman jelezni már könyve első lapjain szükségesnek tart. Másrészt, bár kötetében még hivatali ideje alatt, nyilvánosan elhangzott beszédek és későbbi interjúkat ad közre, tehát megnyilatkozásai a katona és politikus szavai, mégis az összeállításban személyességet érzékelhetünk, főként az öngazolás vágyát, és azt, hogy kudarcának okait keresi, lévén, a demokratikus konszolidáció korai, kiforratlan időszaka Spínolának és a polgári jobboldal képviselte modellnek politikai kudarcot hozott.

Natália Correiatól az általunk felhasznált forrás a költőné 1974. április 25. és 1975. december 20. között vezetett naplója, mely nyomtatásban először 1978-ban jelent meg.¹⁶ A napló – műfajánál fogva személyes hangú – egy társadalmi konvencióktól mentes, tépelődő aktivista-intellektuel, mégis egy magánember reflexióit tartalmazza, és megmutatja, hogy a szellemi szabadságát a Salazar-rezim ideje alatt is őrző, a rendszeren kívül álló értelmiségi, akinek ugyanakkor sosem voltak hatalmi ambíciói, hogyan vélekedik a politikai fejleményekről a forradalmat követő időszakban. A naplónak gyakran emlegetett szereplője António de Spínola, akihez sokan még nagy reményeket fűztek 1974 tavaszán. Az április 26-i bejegyzés a legelkeszebben értékeli a tábornokot: „Spínola maga a garancia arra, hogy a politikában a liberális eszmék kiegyensúlyozottan érvényesüljenek, az intézmények folyamatos demokratizálódásával, és annak elkerülésével, hogy a tengerentúli területek ügyében meggondolatlanságok történjenek.”¹⁷

Correia számára – ahogy sok portugál számára is – Spínola eleinte maga az élő szenzáció. A *Portugália és a jövő* című kötete révén messianisztikus szereppel felruházott figura, aki arra hivatott, hogy elindítsa a mozgalmat, mely véget vethet egy 48 éven át tartó tekintélyuralmi berendezkedésnek. Bár a reflexió egyoldalú –

¹⁴ SPÍNOLA, António de: *Ao serviço de Portugal*, 2. kiadás, Ática/Bertrand, Lisboa, 1976. A gyűjteményben 1974 április és 1976 februárja között keletkezett szövegek olvashatók.

¹⁵ SPÍNOLA (1976): 9.

¹⁶ CORREIA, Natália: *Não percas a Rosa. Diário e algo mais*, Editorial Notícias, Lisboa, 2003. (1978)

¹⁷ CORREIA: 21.

Spínola kötetében nem tesz említést az írónőről – Correia többször is méltatja a tábornokot, akivel Guineában ismerkedett meg személyesen, kiadói ügyek kapcsán. 1973. márciusi találkozásukkor szerzett impresszióiról így ír: *„Az alapbenyomásom az volt erről az emberről, hogy olyan a megjelenése, mintha a porosz hadsereg ruhatárából lépett volna elő. Hangsúlyozom, mintha! Valójában, azt hiszem, a monokli, a kesztyű és az ostor, inkább annak a stílusnak a kelléke, mely még őrzi a hajdani portugál katonai dicsőség emlékét, és azokat a gondolatokat, melyeket a salazari autarkiaának alávetett hadsereg eltompított tudata mélyére temetett. Ez a külső ugyanakkor mély melankóliát tükrözött, amiből rögtön tudtam, hogy a tábornok a történelmet fürkészi szomorúan.”*¹⁸

Ez a szomorúság talán valamiféle megérzés volt. A közeljövő eseményei ugyanis úgy hozták, hogy a tavaszi, forradalmi eufória elmúltával, 1974 nyarán már mindkét szerzőnk veszélyt érzett. Egyikük sem volt elégedett a portugál politikai élet alakulásával, aminek fordulatai ráadásul felcserélték a korábbi szerepeket: míg Correia mind aktívabb közéleti szerepet vállalt és az új rendszer tevőleges alakítója lesz (1977-től a kulturális államtitkárság munkatársa, 1980-tól parlamenti képviselő), addig Spínola egyre kijebb sodródik a hatalom centrumából, integráló személyiségből néhány hónap alatt az események külső, keserű szemlélője lesz, a politikai pálya széléről, majd emigrációból. Natália Correia 1974 tavaszi-nyári csalódottságának egyik oka éppen az, hogy a kiegyensúlyozott vezetés, melynek szerinte a konzervatív Spínola a záloga, fokozatosan elveszti a kontrollt az események felett. Aggodalmait így foglalja össze 1974. május 10-én: *„Már rögtön 3-án, alig egy héttel azután, hogy a juntával elégedetlen MFA átvette a hatalmat,”*¹⁹ *a forradalmi üvöltözés és állandó felajzottság nyomasztó légkörben egyre inkább attól kell tartani, hogy a szemünk előtt omlanak össze a politikai intézmények és az ország demokratizálódása kisiklik.”*²⁰

A portugál demokratikus átmenet során több súlyos, egymással is szorosan összekapcsolódó kérdést kellett rendezni. Míg maga a salazarimust/marcelizmust megdöntő forradalmi eseménysor rövid idő alatt és szinte vértelenül zajlott le, addig a konszolidáció viszonylag hosszúra nyúlt, utcai megmozdulások nyugtalansága kísérte, és 1974-től végétől 1975 folyamán politikai krízis bontakozott ki az országban. Ennek okát Antónia Reis a következőkben látja: *„A diktatórikus korszak lezárultával a tényleges politikai hatalom lényegében két csoport kezében összpontosult: az egyik Spínola tábornok, a másik az MFA Koordinációs Bizottsága körül alakult ki. E két hatalmi központnak a gyarmati rendszer felszámolására és a demokratikus átalakulásra vonatkozó igen eltérő állásfoglalása kemény összeütközésekkel járt. Mindez a bizonytalanság és a társadalmi nyugtalanság légkörét idézte elő.”*²¹ A Reis által említett két problémakör megoldása mellett illetve azzal párhuzamosan az átalakuló Portugálinak meg kellett találnia a helyét a nemzetközi erőterben is.

¹⁸ CORREIA: 24.

¹⁹ Az időszak eseménytörténetét részletesebben ld. REIS: 38–44.

²⁰ CORREIA: 41.

²¹ REIS: 41.

A gyarmatok helyzetéről

A portugál gyarmatbirodalom átalakításának kérdésében a *Portugália és a jövő* című munka szerzője egyértelműen a föderális jellegű átalakítás mellett foglalt állás, és Spínola 1974. májusban még mindig a több kontinensre kiterjedő (*pluricontinental*) Portugáliát élte. Azonban az állam elnökeként július 27-én, az ideiglenes kormány határozata alapján ki kellett hirdetnie a gyarmatok önrendelkezési jogáról szóló törvényt. Beszédében egyrészt nagyvonalúan nyilatkozott: „Az afrikai népek, ahogy már sokszor kifejtettem, teljesen alkalmasak arra, hogy önállóan szervezzék meg politikai intézményeiket és, hogy megvédelmezzék saját szabadságukat.”²² Másrészt a paternalista szemlélet még vissza-visszaköszön olyan kifejezéseiben és kijelentéseiben mint a „tengerentúli területeink lakossága”, „a luzitán világ testvér nemzetei”, „ezek az új nemzetek Portugáliából születtek”, „Portugália ezen új nemzetek minden polgárának második hazája marad, ahogyan már az minden brazílnak”. „A világ, amit a portugálok teremtettek”²³ erősen idealizálva jelent meg Spínola gondolatvilágában. Rendületlenül bízott az örök portugál eszmeiség, tradíció és nyelv összetartó erejében, és a gyarmati népektől nem várt mást szabadságukért cserébe „csak azt, [...] hogy továbbra is éljenek együtt előítélet mentesen, hiszen ez tesz minden portugált világpolgárrá, és tartsák meg a nyelvet, melyen mindig megértettük egymást.”²⁴

Az 1974. július 27-i 7/74-es törvény tehát biztosította az afrikai területek önrendelkezési jogát. Végleg lezárult az 1961 és 1974 között folytatott véres portugál gyarmati háború, ami a kérdéses években az állami költségvetés 40%-át emésztette fel, az emberi erőforrások terén pedig 800 ezer besorozott civil, 6340 halott és 112 ezer sebesült volt a mérlege.²⁵ 1974 nyarán a portugál kormány megkezdte a tárgyalásokat a felszabadító mozgalmakkal, és 1976 februárjára elismert minden, korábbi külbirtokán létrejött, független afrikai államot. Makaó és Kelet-Timor helyzete másként alakult, később szakadtak el végleg Portugáliától.²⁶

A gyarmatok helyzetének ilyen rendezése a szegfűs forradalmat követő hónapokban nem volt magától értetődő, sőt 1974 áprilisa és júliusa között éppen ez volt az egyik olyan kérdés, ami a leginkább megosztotta a politikai élet szereplőit és a közvéleményt. Sokan egyet értettek Spínola eredeti álláspontjával, és szívesen elodázták volna a gyarmatok teljes elszakadását, a föderális jellegű átalakítás híveiként. Natália Correia naplóbejegyzései alapján eleinte szimpatizált a mérsékelt liberális elképzelésekkel, melyek fő jellemzője a hirtelen változások nélküli fokozatos átalakulás volt: „[...] biztosítani kell a nemzet fennmaradását a maga több kontinensen jelen lévő teljességében, és elő kell segíteni a közvetlen szavazás alapján

²² SPÍNOLA (1976): 147.

²³ Uo. 145-150.

²⁴ Uo. 149.

²⁵ Vö. SZILÁGYI I. (2009): 122.

²⁶ Bővebben ld. REIS: 40.

*összehívott alkotmányozó nemzetgyűlés megalakulását, és általa a köztársasági elnök megválasztását a civil szervezetek létrejöttének ösztönzése érdekében.*²⁷

Azonban 1974 szeptemberére látnia kellett, hogy a gyarmatok ügyében más a politikai realitás. 10-én a következőket írta: „*Ma végleg elismerést nyert egy új, önálló állam, Bissau-Guinea függetlensége [...] Három hónap alatt [Spínola] teljesen eltávolodott a plurikontinentális szuverén Portugália nemzeteszmejétől [...]. A tengerentúli területek rendezése ezáltal a kelet-nyugati, bilaterális szembenállás perspektívájában talál megoldást [...].*”²⁸

Az átalakuló Portugália helyzete a nemzetközi erőterben

A szegfűs forradalom nemzetközi környezetének rövid leírására a hazai szakirodalomban korábban Szilágyi István vállalkozott. A téma más kutatóival egyetértve ő is kiemeli, hogy a portugáliai re-demokratizálódás alig hét hónappal azután kezdődött, hogy Chilében Salvador Allende és a Népi Egység kormánya elbukott az Augusto Pinochet vezette államcsíny és katonai hatalomátvétel nyomán. „A két ország helyzete között az volt az alapvető különbség, és az 1970-es évtized kétpólusú világa nyugati felének megrettenését az okozta, hogy Portugáliában az átalakulások első szakaszában a NATO rendszerébe tagozódott hadsereg lépett fel a szocialista jellegű célok éharcosaként.”²⁹ Bár Spínola első pillanattól kezdve igen fontosnak tartotta a jó viszony megőrzését az Egyesült Államokkal. Elnökként először az USA nagykövetét, Stuart Nash Scottot fogadta, és külügyminisztere, a szocialista párti (PS) Mário Soares is igyekezett biztosítani az amerikaiakat a portugálok töretlen barátságáról.³⁰ Azonban a két ország viszonyában különösen zavaró momentummá vált, hogy az első ideiglenes kormányban két kommunista politikus, Álvaro Cunhal és Avelino Gonçalves is tárcát kapott. Ezzel a választással Spínola bizonyos értelemben negligálta a kétpólusú világ beidegződéseit, amivel viszont számolt, az a kommunista párt politikusainak belpolitikai népszerűsége volt. „A legnagyobb sikert az őszhajú Cunhal aratja, – írja Natália Correia 1974. május elsején. – aki most tért haza azt követően, hogy Peniche börtönéből való látványos szökése után 14 évet töltött száműzetésben. A Portugál Kommunista Párt (PCP), vagyis a bukott diktatúrával szemben álló legerősebb illegális szervezet vezetőjeként úgy jelenik meg, mint egy mesebeli lovag [...] hívei a legendás vezért ünneplik. Egy kar nyúlik felé a tömegből. Mário Soaresé. A hosszú ölelés nyomatékot ad a két politikai vezető találkozásának, akik a szabadság mámorában megfedkeznek a régi viszályról. Ez a látványos nagylelkűség leginkább a Soares-féle érzelmes

²⁷ CORREIA: 21.

²⁸ Uo. 73–74.

²⁹ SZILÁGYI I. (2009): 132.

³⁰ MOREIRA DE SÁ, Tiago: *O apoio dos Estados Unidos da América à instauração da democracia em Portugal*, IN: RODRIGUES, Luís Nuno (szerk.): *Regimes e império: as relações luso-americanas no século XX*, IPRI, Lisboa, 2003. (113–146) 116. Valamint bővebben Portugália és az USA kapcsolatairól ebben az időszakban ld. ANTUNES, José Freire: *Os Americanos e Portugal. Os Anos de Richard Nixon (1969–1974)*, Dom Quixote, Lisboa, 1986.

republikánizmusnak köszönhető, a megbékélés és az összefogás órájában kioltja a sérelem emlékét, amit a kommunisták okoztak 1969-ben.³¹ [...] *Cunhal*, ezt mutatja karaktere, olyan jellem, melyben az érzelmek csak annyit érnek, amennyi hasznot hajtanak a politikai játszmákban. Mário Soares csupán ugródeszka a kommunis-táknak a hatalomhoz. [...] «A Portugál Kommunista Párt készen áll arra, hogy vál-lalja a hatalom felelősségét.» Örömmámorban úszó hangok skandálják vezetőjük tervei szerint: «*Cunhalt a kormányba!*»³²

Washingtonban komoly aggodalmat keltett a PCP pozícionálása az ideiglenes kormányban, főleg attól tartottak, hogy a példa esetleg ragadós lesz, és hasonló fordulat következhet be Rómában, Párizsban, Athénban vagy Madridban. Ami hosszú távon a NATO kohézióját is fenyegetheti. A kommunista párti miniszterek részvétele a portugál kabinetben az Egyesült Államok szempontjából azzal a ve-szélyrel is járt, hogy az Azori-szigeteken lévő katonai támaszpont ellenséges ideo-lógiai-politikai befolyás, fennhatóság alá kerül. Ennek a kérdésnek különös aktuali-tást adott az idő közben, 1974 nyarán kiélesedő ciprusi török-görög konfliktus, il-letve az azori légi bázisról szóló megállapodás megújításának augusztusi esedékes-sé válása. Ilyen körülmények között került sor egy rövid találkozóra Spínola tábor-nok és a republikánus Richard Nixon között. Lemondása előtt nem sokkal - közel-keleti útról, a jordániai Ammanból hazatérőben - az amerikai elnök megállt az Azori-szigeteken, és felkereste az Ilha Terceira nevű szigeten lévő, lajesi katonai bázist. Ő volt az első külföldi államfő, akivel Spínola beiktatása után találkozott. (Egy néhány évvel korábbi csúcstalálkozón, 1971 decemberében egyébként Nixon szintén Ilha Terceirán tárgyalt, de akkor még a salazari örökséget tovább vivő Marcelo Caetano-val, és Georges Pompidou francia köztársasági elnökkel.) A szívé-lyes hangú államfői találkozón Nixon bizalmáról és barátságáról biztosította Spínolát, és kijelentette: „*A very strong wind is blowing across these islands today, and the winds of political change have never blown stronger all over the world than are today. [...] an independent, free, prosperous Portugal is vital not only to the Atlantic Alliance but vital also to the interest of the United States as well as to the interest of the people of Portugal.*”³³ Finom figyelmeztetés volt a szavaiban, mikor a közös érdekekre hivatkozott. Spínola, a konzervatív-autoriter modell képviselője, még egy rövid ideig hihetett abban, hogy Portugália első embereként ki tudja vé-deni az USA kormánya számára oly rémisztő balra tolódást. 1974 szeptemberében egy beszédében így fogalmazott: „*A portugál népnek joga van hozzá, hogy teljesen szabadon döntsön arról, milyen politikai rendszert választ; ... Nem engedhetjük,*

³¹ A diktatúra keretei között megtartott 1969-es választásokon az ellenzék megosztott volt, Lissza-bon, Porto és Braga körzetében pártjai különböző szövetségeket hoztak létre. A szocialisták és néhány független jelölt megalakította a *Comissão Eleitoral de Unidade Democrática* (CEUD) nevű tömörülést. A kommunisták ehhez nem csatlakoztak, hanem a progresszív katolikusokkal és bizonyos szocialistákkal összefogva megalapították a *Comissão Democrática Eleitoral* (CDE).

³² CORREIA: 30-31.

³³ Federal Register Division. National Archives and Records Service, Public Papers of the Presidents of the United States, Richard NIXON, 1974 (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1956-), 537-538.

hogy akár a szélsőségesen jobboldali reakció, akár a szélsőséges baloldali opportunizmus csorbítsa ezt a szabadságot, amiért harcoltunk és, aminek az oltalmazása a köztársasági elnök elsődleges feladata; ez a szabadság csak úgy valósulhat meg, ha a vélemény nyilvánítás szabad, ha a konfliktusok megoldásának törvényes eszközei vannak és, ha a politizálás összhangban van a demokratikus játékszabályokkal. A köztársaság elnöke mindig is a demokrácia és a valódi demokratizálódás hajlíthatatlan védelmezője lesz.”³⁴

A szívélyes elnöki találkozó mindkét főszereplője hamarosan távozni kényszerült posztjáról. Nixon a Watergate-botrányba bukott bele (aug. 9.), Spínola pedig abba a sikertelen kísérletébe, hogy magához ragadja a teljhatalmat (szept. 30.). „1974 szeptember 30-án lemondtam a köztársasági elnökségről, - emlékezett egy esztendő távlatából - ezzel kívántam nyomatékosan elutasítani, hogy hazám kommunista átalakításában közreműködjek, fel akartam hívni a Világ figyelmét arra, hogy a forradalom egyre gyorsabban torzul a totalitarizmus irányába, ugyanakkor meggyőződésemm volt, hogy a portugál nép előbb vagy utóbb felismeri, hogy család áldozata lett, és reméltem, hogy a Nyugati Világ, melyet elkábított a marxista ideológia hatása, felébred a mély álomból, amelyben addig élt.”³⁵ Spínola távozásával nemcsak a polgári jobboldal semlegesítésére került sor, de az USA érdekeivel egybeeső értékrend is sokat gyengült. Az új államfő, a korábbi vezérkari főnök, Francisco da Costa Gomes tábornok lett. „Az MFA-n belül a marxista-kollektivistá gazdasági-társadalmi modell hívei jelentős pozíciókra tettek szert, szoros kapcsolatuk a PCP-vel egyre nyilvánvalóbbá vált.”³⁶ Ettől kezdve a szívélyes biztatás helyét a Ford adminisztráció részéről a diplomáciai és gazdasági nyomás gyakorlás vette át Portugália vonatkozásában.³⁷

A portugál közvélemény már a forradalmi napokban mérlegelte, hogy április 25-e milyen hatással lehet a kényes nemzetközi egyensúlyra, alapvetően az USA és a Szovjetunió sajátos szempontjaira. Az ezzel kapcsolatos találgatások hamar lábra kaptak a lisszaboni társaságban, és nyomot hagytak Natália Correia naplójában is. Egyik 1974. májusi bejegyzés szerint a társaságba keveredett egy az író nő számára ismeretlen, jó ideje már angolszász nyelvterületen élő, igen jól értesültnek mutakozó portugál férfi, aki a következőképpen világosította fel elméletéről Correiát és barátait: a megszokott arcok között váratlanul felbukkant egy ismeretlen külföldi vendég is, aki láthatóan nem tartozott senkihez. Kifejtette véleményét a jelenlévőknek a portugál belügynek tűnő forradalomról. Még elnézést is kért tőlük, hogy el kell oszlatnia téves elképzeléseiket arról, hogy Portugália akkor és ott csupán saját nemzeti szabadsága nagy forradalmát vívja, és szabad akaratából indítja el a dekolonizációt. Ezzel szemben, szerinte Portugália is csak egy – bár vitathatatlanul fontos – elem a nagyhatalmak nemzetközi játékában, pusztán játékszer egy széle-

³⁴ SPÍNOLA (1976): 181.

³⁵ A visszaemlékezés abban a felhívásban szerepel, amit Spínola 1975. október 9-én intézett a Szabad Világhoz (*Apelo ao Mundo Livre*) SPÍNOLA (1976): 310.

³⁶ REIS: 41.

³⁷ Az USA-Portugália kapcsolatra vonatkozó adatokat vö. MOREIRA DE SÁ: 116-130.

sebb összefüggés-rendszerben. Április 25-vel ugyanis a régi cári álom megvalósulása felé tartunk – mondta - formálódik az orosz olló: a Fekete-tengertől a Dardanellákon és Gibraltáron át különösebb akadály nélkül eljutni a Baltikumba. Arról nem is beszélve, hogy a gyarmatok felszabadulásával az Arab-félszigetről Amerika és Európa felé induló olajvezetékek ellenőrzése is orosz kezében összpontosulhat. Mindez ráadásul az Egyesült Államok beleegyezésével történik, melynek vezetése szintén profitálni kíván majd az új helyzetből, elsődlegesen gazdaságilag. Végso soron pedig az egész mögött a Bildelberg-csoport áll. Ilyen módon valójában a nagyhatalmak döntöttek Portugália sorsáról. Natália Correia naplójában egyértelműen viccnek nevezi az ismeretlen vendég elméletét.³⁸

Aztán valamivel több, mint egy év elteltével, de még a rendszerváltó konszolidáció vajúdásai közepette kiderült: „A szovjet vezetés 1975. augusztusában a detent megvalósításában, a helsinki konferencia eredményes lezárásában és nem egy dél-európai Kuba megszületésében volt érdekelt.”³⁹ Ezért a hidegháborús frontvonalak majd csak később élesedtek valódi fegyveres konfliktussá, mégpedig a felszabaduló portugál gyarmatokon.

Hogyan tovább a belpolitikában?

A harmadik nagy kérdéskör, ami a portugál re-demokratizálódás során a politikai törésvonalakat kijelölte, az volt, hogyan kell hozzálátni a salazari súlyos belső örökség felszámolásához, és milyen jellegű legyen a kialakítandó új rendszer? Hogyan lehet a leghatékonyabban megbirkózni olyan problémákkal, mint a gazdasági elmaradottság, a társadalmi egyenlőtlenségek, a hosszú évtizedeken át hiányzó demokratikus tapasztalatok és intézmények és a kulturális deficit pótlása. A politikai megoldásra alapvetően két út kínálkozott: a választásokon alapuló parlamenti demokrácia illetve a forradalmi út és a szocialista-kollektivisták modell.⁴⁰

A két irányzat eszköztárából nem hiányzott az utcai politizálás, az erőszakos nyomásgyakorlás sem. Natália Correia 1974. május 1-én még elsősorban a szabad véleménynyilvánítás eufóriáját, a jogos követelések sokszínűségét érzékeli a demonstrációkon: „A plakátok és feliratok mintha egyetlen színes és változatos formákban kibomló legyezőt alkottak volna. Követelték a sztrájkjogot. Sürgették a gyarmati háború befejezését, és az Angolában fogvatartott több ezer hazafi szabadon bocsátását. Álvaro Cunhalt az ideiglenes kormányba! Szakszervezeti jogokat! Egy hatalmas, áthúzott olló a cenzúra megszűnését jelképezi. Írók egy csoportja cipeli. [...] «a fegyvereink a virágok» [...] «szürrealista forradalom» [...] Egyetlen érzés van, ami egyesíti ezt a tömeget. Összeolvastani a feliratok sokféleségében megmutatkozó ideológiai pluralizmust.”⁴¹

Aztán május-júniusban már riasztóbb számára a kép. Félti a reformok útján va-

³⁸ CORREIA: 36-38.

³⁹ SZILÁGYI I. (2009): 132-133.

⁴⁰ REIS: 41.

⁴¹ CORREIA: 29.

ló, békés átmenetet: „Úgy látszik, valójában az összeomlás és nem a reformfolyamat rajzolódik ki a horizonton a forradalmi féktelenség folytán elszabadult akciók következtében, mintha minden parancsra történne, annak tudatában, hogy a politikai hatalom teljesen tehetetlen, nem képes megfékezni az eseményeket. Lényegében mindegy, hogy a nyugtalanság - ez lassan már kétségbe esésbe kergeti a junta - visz hatalmas léptekkel a diktatúra felé, amit az MFA mindenképpen el akar kerülni; vagy az MFA szándéka vezet ugyanoda, és felhasználva a forradalmi önkény lelkesítő programját, céljai érdekében akár addig is elmegy, hogy végül marxista-leninista jellegű tisztogatásra szólít fel a kapitalizmus torzulásaival szemben.”⁴² 1974. június 22-én pedig így látja a helyzetet: „Folytatódtak a megtorlások, a durva tisztogatások, a háborgó munkások és a diákok tüntetései, lakásokba törnek be, ahol fosztogatnak, a munkások gyárakat foglalnak el. – Masszív ideológiai agresszió nyilvánult meg minden vonatkozásban a Fegyveres Erők Mozgalmának reformista programjával szemben.”⁴³

Spínola számára is riasztó az utcai politizálás, korabeli beszédeiben fékezni igyekszik az indulatokat, és nyugalomra int. Majd csak az emigrációból küldött üzeneteiben és nyilatkozataiban mondja ki egyértelműen, hogy a kommunistákat teszi felelőssé a reformista átmenet kudarcáért. Korábban igyekszik diplomatikusan fogalmazni, és nem nevezi meg, pontosan kiket is tart a demokrácia belső ellenségeinek. Így például 1974. június 4-én Tomar lakosságához intézett szavai szerint a portugál nép józan bölcsességére számít, és óvatosságra int azzal a konkrétan meg nem nevezett, veszélyes ideológiával szemben, ami „[...] a szabadság eltorzított eszméjének leple alatt az április 25-én megdöntött rendszernél sokkal despotikusabb rezsim felé kormányozhat bennünket.” Ezzel szemben „[...] szabad, hozzánk méltó és békés országot akarunk, és nem egy pseudodemokráciát, mely káoszba vezet bennünket. Virágzó és megbecsült Portugáliát akarunk, ami elfoglalhatja méltó helyét a világban.”⁴⁴

Július 25-én a santarémi lovassági katonaiskolában a tradíció és a reformok összhangjának fontosságáról beszél, arról, hogy az újjáépítés folyamatában sem szabad megfélekezni a régi értékekről: „Új társadalmat kell építenünk és át kell mentenünk örökölt történelmi értékeinket, de ennek az örökségnek a védelme semmiképpen nem jelentheti azt, hogy ne fogadjunk el a haladást, a fejlődést az igazságosabb társadalom irányába, az új szabályok ugyanakkor nem jelenthetik a hiteles nemzeti értékek feladását.”⁴⁵

Az elnök az egyensúly megteremtésében mindig is kitüntetett szerepet szánt a hadseregnek, mindvégig úgy tekintett rá, mint a reformpolitikát irányító vezető erőre. Az ország Spínola szerint nem nélkülözheti a fegyveres erők magasztos célokat érvényesítő támogatását. Erről is beszélt júliusiban Santarém-ben: „És mikor önöknek a Fegyveres Erőkről beszélek, jóval túlmegegyek azon, hogy a hétköznapi

⁴² CORREIA: 41.

⁴³ Uo. 55.

⁴⁴ SPÍNOLA (1976): 69-70.

⁴⁵ Uo. 135.

értelembe csupán a katonai védelem eszközének tekintsem, sokkal inkább valami olyasmit értek rajta, ami megtestesít minden magasztos értéket, melyre büszke lehet a Haza.”⁴⁶ Ezzel összhangban nyilatkozott később is, egy 1975 januárjában készült interjú alkalmával, mikor az MFA kettős feladatáról beszél: „... felszabadítani az országot; és a hadseregben tudatosítani azt, hogy milyen feladatai vannak a nemzet védelmében, minden olyasmivel szemben, ami szabadságát fenyegeti, legyen az akár fizikai, akár ideológiai veszély, és jöjjön akár a külső hatalmak, akár valamely belső kisebbség részéről.”⁴⁷

A politikai küzdelmek az MFA-n belül – és nemsokára már Spínola nélkül - a portugáliai re-demokratizálódás folyamatát egészen 1976 áprilisáig elnyújtották. Ekkor fogadták el az alkotmányt (2-án), és ennek alapján megtartották az általános választásokat (25-én). Eredménye azt tükrözte, amit Szilágyi István úgy foglalt össze: „A portugál társadalom értékvilágában a Szocialista Párt által képviselt szociáldemokrácia modellje vert gyökeret a legmélyebben, amely a szociális igazságosság eszméjén alapult. ... A Melo Antunes őrnagy mérsékelt irányzata által felvázolt szocializmuskép azonban egyedi sajátosságokat mutatott, s különbözött mind a kelet-európai, mind a nyugat-európai modellektől.”⁴⁸ Spínola tábornok személye inkompatibilissá vált a formálódó új rendszerrel, míg Correia egyre aktívabb politikai szerepet vállalt benne.

⁴⁶ SPÍNOLA (1976): 134.

⁴⁷ Uo. 225.

⁴⁸ SZILÁGYI I. (2009): 134.